

«BYZANTIO ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ»

Εισαγωγή

Με δεδομένο ότι ο ρόλος της θρησκείας τόσο σε παλαιότερες όσο και σε σύγχρονες κοινωνικές ομάδες είναι όχι μόνο σημαντικός, αλλά πολλές φορές και καθοριστικός για τη λειτουργία τους, είναι

αναμενόμενο και στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η δυναμική της θρησκείας να βρίσκεται ανάμεσα στους παράγοντες που καθόρισαν ως ένα βαθμό, τόσο τη φυσιογνωμία του κράτους, όσο και τη στάση του απέναντι στους γειτονικούς του λαούς. Θα ήταν ενδιαφέρον να μελετήσουμε σε ποιο βαθμό η θρησκεία μπόρεσε να επηρεάσει τη διαδικασία συγκρότησης της φυσιογνωμίας της αυτοκρατορίας και πώς επηρέασε την εξωτερική της πολιτική προς τους ανατολικά των συνόρων της ευρισκόμενων λαών. Στα πλαίσια αυτού του προβληματισμού κινείται η εργασία μας και αυτό το θέμα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στη συνέχεια.

I. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΤΟΥ BYZANTIOY

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία σαν εξέλιξη του Ρωμαϊκού κόσμου, στηρίχτηκε κατά βάση σε τρία στοιχεία που καθόρισαν και την εξέλιξή της: στη ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, στον ελληνικό πολιτισμό και στη χριστιανική πίστη (Ostrogorsky, 1963).

Η ιδιαίτερη σημασία του Χριστιανισμού για το Βυζάντιο, προκύπτει από τη διαπίστωση ότι «από όλα τα στοιχεία που αποτελούν τη συνισταμένη του Βυζαντίου μόνο ο Χριστιανισμός θεωρείται και είναι η ουκ άνευ βυζαντινή καταβολή. Είναι

γνωστό ότι ο Χριστιανισμός από την πρώτη του εμφάνιση θεωρήθηκε ως ένας βασικός παράγοντας της ρωμαϊκής κοινωνίας· η αποδοχή του με αυτοκρατορική απόφαση μετά τους διωγμούς σημαίνει στροφή στην πολιτική της Ρώμης, που μεθοδεύτηκε με επιμονή από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο» (Γλύκατζη - Αρβελέρ, 2009). Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί το Βυζάντιο θεωρείται σαν η «εκχριστιανισμένη και εξελληνισμένη Ρωμαϊκή ανατολική αυτοκρατορία με την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσα» (Γλύκατζη - Αρβελέρ, 2009).

Πράγματι, ελάχιστοι υπήρξαν οι τομείς δραστηριότητας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που έμειναν έξω από τη σφαίρα επιρροής της νέας θρησκείας. Η συμβολή του Χριστιανισμού στις δομές του βυζαντινού κόσμου φαίνεται έντονα στα χαρακτηριστικά της πολιτικής του ζωής και μπορούν να το επιβεβαιώσουν τα παρακάτω στοιχεία.

I.a. Ο Χριστιανισμός στην πολιτική και την Πολιτεία του Βυζαντίου

Η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη και η μετατόπιση του κέντρου βάρους της αυτοκρατορίας στην Ανατολή, κατεξοχήν χώρο ανάπτυξης του χριστιανικού στοιχείου, δείχνει ότι από την πρώιμη βυζαντινή εποχή ο Χριστιανισμός επηρέαζε την προοπτική και τις επιλογές της νέας αυτοκρατορίας. Αυτό φάνηκε από τη φυσιογνωμία που δόθηκε εξ αρχής στη νέα πρωτεύουσα, της οποίας το κυριότερο γνώρισμα αποτέλεσε ο έντονος και συμβολικός χριστιανικός χαρακτήρας. Οι εκκλησίες καθώς και τα χριστιανικά κτίρια και σύμβολα κατέλαβαν θέση στα πλέον κεντρικά σημεία της πόλης και έδειξαν ότι ο Κωνσταντίνος είχε πάρει την απόφαση να δώσει στην αυτοκρατορία του χαρακτήρα ανάλογο με το περιεχόμενο της νέας θρησκείας.

Ο τίτλος του ηγεμόνα και το πολίτευμα παίρνουν στοιχεία από τη νέα θρησκεία. Η αποδοχή από τον αυτοκράτορα του τίτλου «*εν Χριστώ τω θεώ πιστός βασιλεύς*», η στέψη που πραγματοποιείται με χριστιανική τελετή και η υποχρέωσή του να ενσωματώνει στην πολιτική του κατεξοχήν χριστιανικές αρετές, όπως η φιλανθρωπία, η ευεργεσία και η πραότητα, αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την επιρροή της χριστιανικής διδασκαλίας στην αντίληψη του αυτοκράτορα αναφορικά με τη θέση και την αποστολή του.

Προβλήματα που δημιουργούνται ανάμεσα στην κοσμική και θρησκευτική εξουσία κατά κανόνα αντιμετωπίζονται ομαλά, οι σχέσεις τους είναι αρμονικές και οι αλληλοσυμπληρούμενες εξουσίες αποτελούν την εγγύηση για την ενότητα και την ειρηνική λειτουργία των θεσμών της αυτοκρατορίας. Ο πατριάρχης είναι ο επί γης αντιπρόσωπος

του Χριστού και ποιμένας των χριστιανικών ψυχών και δεν διστάζει απευθυνόμενος προς τον αυτοκράτορα να διευκρινίσει: «Σοί βασιλείαν ο Θεός ενεχείρισεν. ημίν τα της εκκλησίας επίστευσε» (Μ. Αθανάσιος). Ο αυτοκράτορας επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας και μεριμνά για την ευδαιμονία και τον ειρηνικό βίο των υπηκόων του. Αυτό το πλαίσιο λειτουργίας των εξουσιών δεν επέτρεψε να υπάρξει ούτε καισαροπαπισμός, ούτε παποκαισαρισμός στο Βυζάντιο (Αρβελέρ, 2009).

Στο χώρο της Νομοθεσίας και του Δικαίου, ο αυτοκράτορας βάσει του μοναρχικού πολιτεύματος, είχε το δικαίωμα να ρυθμίζει απόλυτα τα πολιτικά, στρατιωτικά, νομοθετικά και εκκλησιαστικά θέματα (Γάσπαρης Χ. – Νικολούδης Ν. – Πέννα Β., 1999). Ο βυζαντινός ηγεμόνας όμως δεν ήταν απόλυτος μονάρχης και δεν μπορούσε η βυζαντινή μοναρχία να χαρακτηριστεί θεοκρατία (Beck, 1992). Αυτό συνέβαινε γιατί υπήρχαν περιορισμοί από τη διδασκαλία της Εκκλησίας, το φυσικό δίκαιο και την ηθική, που καθιστούσαν θεωρητική και μόνο τη νομοθετική εξουσία του αυτοκράτορα

(Χριστοφιλοπούλου, 1996). Οι αρετές και τα ιδεώδη του Χριστιανισμού ενσωματώνονται στη νομοθεσία και την απονομή της δικαιοσύνης μέσα από την υποχρέωση του αυτοκράτορα να προσαρμόζει την εξουσία του κατά *μίμησιν* Θεού και να αποτελεί ο ίδιος υπόδειγμα δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας. Έτσι κατανοείται γιατί το δόγμα των *Βασιλικών*: «Όπερ αρέσει τω βασιλεί νόμος εστίν» δεν μπόρεσε ποτέ να βρει πρακτική εφαρμογή στο Βυζάντιο και γιατί αληθινός κυβερνήτης του κράτους ήταν ο νόμος και όχι ο αυτοκράτορας σαν πρόσωπο και θεσμικό όργανο.

Τα εκτελεστικά όργανα αναλαμβάνουν υπηρεσίες από τον αυτοκράτορα και για την πιστή τήρησή τους ομνύουν *εις τον θεόν, εις τα άγια αυτού ευαγγέλια, εις τον τίμιον και ζωοποιόν σταυρόν, εις την υπεραγίαν δέσποιναν Θεοτόκον την Οδηγητρίαν και εις*

πάντας τους αγίους. Οι κρατικοί υπάλληλοι δεν είναι μόνο φορείς εξουσίας, αλλά σύμφωνα με την «αρχή της προσέγγισης», λαμβάνουν από τον αυτοκράτορα την θεία προστασία, της οποίας χαίρει ο ίδιος ως μόνος επί γης πληρεξούσιος και αντιπρόσωπος τους Θεού. Έτσι η θεϊκή χάρη μέσω των κρατικών οργάνων μεταφέρεται σε ολόκληρο το Βυζάντιο και γίνεται θεοστήρικτη αρχή, που αδιάκοπα απολαμβάνει της θείας προστασίας (Αρβελέρ, 1997).

Τα χριστιανικά σύμβολα συνοδεύουν κάθε επίσημη εκδήλωση και παρουσία του κράτους και εκφράζουν εμφανέστατα τον χριστιανικό προσανατολισμό του. Ιδίως τα νομίσματα που κυκλοφορούν σε όλη την οικουμένη, μεταφέρουν την κυρίαρχη ιδεολογία, τονίζοντας τη σχέση του κράτους με την ορθοδοξία, καθώς και τη θρησκευτική και πολιτική κυριαρχία του αυτοκράτορα, του οποίου η εξουσία ξεκάθαρα προέρχεται από τον Θεό.

Ι.β. Η παρουσία του Χριστιανισμού στην Βυζαντινή κοινωνία

Πέρα όμως από τον αυτοκράτορα και ο υπήκοος του Βυζαντινού κράτους είναι ακραιφνής και πιστός χριστιανός. Πιστεύει ότι το κράτος στο οποίο ανήκει είναι υπό την προστασία του Θεού και απολαμβάνει την εύνοιά Του. Την πίστη αυτή εκφράζει ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης τον 6^ο αιώνα όταν αναφέρει ότι: «*Το Κράτος των Ρωμαίων ου καταληθήσεται, θα μείνει αλώβητον ανά τους αιώνας, ως πρώτον πιστεύσαν εις τον Δεσπότην Χριστόν*» (att. Αρβελέρ, 2009).

Τα μέλη της βυζαντινής κοινωνίας είναι νομοταγείς υπήκοοι του αυτοκράτορα και προσηλωμένοι στην πίστη τους χριστιανοί, καθοδηγούμενοι από μοναχούς και κληρικούς, ακούουν αδιάκριτα στο όνομα Ρωμαίος ή Χριστιανός, έννοιες ταυτόσημες στο Βυζάντιο, που ο αυτοκράτοράς του Λέων ΣΤ΄ ονομάζει χαρακτηριστικά Έθνος Χριστιανών, ενώ τον βυζαντινό λαό ονόμασαν Περιούσιο ή Νέο Ισραήλ (Αρβελέρ, 2009). Με τις γιορτές, τα πανηγύρια, τις δεισιδαιμονίες και τις κοινωνικές και θρησκευτικές ταραχές, αποτελούσε πολύχρωμο μωσαϊκό μιας ζωνής και ανήσυχης μεσαιωνικής κοινωνίας (Καραγιαννόπουλος, 1996).

Η Εκκλησία βρίσκεται κοντά στον απλό λαό και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως υπουργείο κοινωνικής πρόνοιας. Το καθήκον να περιθάλπει τους φτωχούς, τους ξένους, τις χήρες και τα ορφανά ήταν μια ευαγγελική υποχρέωση, που την ανέλαβε η Εκκλησία τον 4^ο αιώνα (Mango, 1990). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να δούμε τα έργα των εκκλησιαστικών Πατέρων του 4^{ου} αιώνα, τα οποία διαπνέονται από έντονο

πνεύμα προσφοράς και αλτρουισμού, τόσο σαν θεωρητικές αντιλήψεις, όσο και ως συγκεκριμένες πρακτικές, που εκδηλώνονται με την έμπρακτη επίδειξη αλληλεγγύης προς ενδεείς και αναξιοπαθούντες. Βασικό άλλωστε χαρακτηριστικό που εισάγεται στο βίο των Βυζαντινών είναι η φιλανθρωπία και η αποστασιοποίηση από τα υλικά αγαθά, που θεωρούνται τα κυριότερα στοιχεία για την τελείωση του ανθρώπου. Η φιλανθρωπία στο Βυζάντιο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο όχι μόνο της αυτοκρατορικής υπόστασης αλλά και της κοινωνικής και πολιτικής αρετής κάθε χριστιανού (Αρβελέρ, 1997).

II. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΜΕ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Πέρα από τα όρια της αυτοκρατορίας με την Ανατολή, η παρουσία λαών τόσο στα

σύνορα όσο και στα εδάφη του Βυζαντίου ήταν συνεχής και αδιάλειπτη και μέσα σε αυτό το περιβάλλον άλλωστε έγινε η μετάλλαξη της Ρώμης σε Βυζάντιο. Αναφερόμενοι στους κυριότερους, θα λέγαμε ότι κατά καιρούς υπήρξαν: οι Πέρσες, διάφορα μουσουλμανικά φύλα, οι Άραβες, τα τουρκόφωνα φύλα και οι χριστιανικοί μονοφυσιτικοί πληθυσμοί της Συρίας και της Αρμενίας (Σαββίδης, 1996). Σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε στα βόρεια τους Σλάβους των Βαλκανίων καθώς και τους λαούς του Εύξεινου Πόντου και τους Ρώσους.

II.α. Οι ανατολικοί λαοί και η πολιτική του Βυζαντίου

Παρακολουθώντας την εξέλιξη των σχέσεων του Βυζαντίου με τους λαούς της Ανατολής, θα πρέπει να σημειώσουμε την διάθεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήδη από τον 4^ο αιώνα να στρέψει το ενδιαφέρον της στη σύσφιξη των σχέσεών της με αυτούς. Ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος δικαιολογεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την Ανατολή με την πεποίθησή του ότι αυτό αποτελεί «άριστη υπηρεσία» και το «θέλημα του Κυρίου» και θέτει σαν στόχο να δείξει τη μέριμνά του για τους λαούς αυτούς, το οποίο άλλωστε ενδιαφέρον φέρονται να αιτούνται οι ίδιοι προκειμένου να εξαλειφθούν οι συμφορές από τις οποίες χειμάζονται (Αθανασιάδη, I.E.E., 1973).

II.β. Η θρησκεία ως φορέας ενοποίησης

Η ενοποίηση αποτελούσε ζητούμενο για το Βυζάντιο και αυτό φαίνεται από την πολιτική σκέψη που ανέπτυξε, της οποίας βασικό συστατικό στοιχείο ήταν το τρίπτυχο: «ένας Θεός, μία αυτοκρατορία, μία θρησκεία» (Παπαρρηγόπουλος, 2010). Προκειμένου να επιτύχει την ενοποίηση των λαών το Βυζάντιο, επιστράτευσε τις πνευματικές και πολιτισμικές δυνάμεις που διέθετε. Αυτές ήταν η χριστιανική θρησκεία και η ελληνική γλώσσα, οι οποίες κινήθηκαν προς το στόχο δημιουργίας μιας επικράτειας στην οποία θα επικρατούσε το ομόδοξον και το ομόγλωσσον, προκειμένου στη συνέχεια στο επιτευχθεί το ομότροπον, δηλαδή η συγκρότηση ενιαίας κοινότητας μέσα από την γόνιμη αλληλεπίδραση χριστιανικών, ρωμαϊκών και ελληνικών στοιχείων. Ο Χριστιανισμός ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, αφού το μήνυμά του είχε οικουμενικό χαρακτήρα και ξεπερνώντας τα στενά γεωγραφικά όρια αγκάλιαζε όλα τα πολιτικά, κοινωνικά και ταξικά σχήματα.

Με τη διάδοσή του και την έντονη παρουσία του σε όλη την επικράτεια, αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα για την ιδεολογική και πολιτισμική ενοποίηση των ανομοιογενών όσον αφορά την κουλτούρα και το πολιτιστικό επίπεδο πληθυσμών.

Η Εκκλησία βέβαια του Βυζαντίου - πέρα από την πολιτική σκοπιμότητα του εκχριστιανισμού - θεωρούσε σαν σημαντικό ιεραποστολικό της καθήκον την προσέγγιση των αλλοθρήσκων όπως φαίνεται στην *Επαναγωγή: Σκοπός τω πατριάρχη έτι δε και τους απίστευτους δια της θαυμασίας αυτού πράξεως εκπλήττων μιμητάς ποιήσαι της πίστεως*. Και πράγματι, με επικεφαλής λαμπρές ηγετικές φυσιογνωμίες όπως ο Φώτιος και με ακάματους ιεραποστόλους όπως ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, μπόρεσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των περιστάσεων και να επιτύχει τον εκχριστιανισμό τόσο των σλαβικών φύλων των Βαλκανίων όσο και των πληθυσμών του Εύξεινου Πόντου.

Τα προβλήματα δε στα ανατολικά σύνορα του κράτους που οδήγησαν στην αποξένωση και απόσχιση ολόκληρων πληθυσμών από το σώμα της αυτοκρατορίας, αποδίδονται συνήθως στην εμφάνιση των αιρέσεων στους κόλπους του Χριστιανισμού. Είναι αλήθεια ότι οι αιρέσεις αποτέλεσαν διασπαστικό παράγοντα, όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγουν οι βαθύτερες αιτίες των κινήσεων αυτών και οι ευθύνες της κεντρικής εξουσίας στην διαχείριση των κρίσεων με τους πληθυσμούς της περιφέρειας. Ορισμένες φορές η κεντρική διοίκηση δεν μπόρεσε να κατανοήσει και να αξιολογήσει τα κινήματα που - ίσως - αποτελούσαν αντιδράσεις στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική και όχι απλά θρησκευτικές αιρέσεις και αντέδρασε με βίαια κατασταλτικά μέτρα, με αποτέλεσμα η αίρεση από το χώρο της θρησκείας να επεκταθεί και στην πολιτική, την πολιτισμική και τη γεωγραφική διάσταση (Χαραλαμπίκης, 2011).

II.γ. Χριστιανισμός και Ισλάμ στην Ανατολή

Κατά τη μελέτη της ραγδαίας εξάπλωσης του Ισλάμ και μέσα στο κλίμα ανταγωνισμού και πολεμικής που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή, πολλές φορές χάνεται η προσφορά της επαφής των λαών, η οποία έστω και κάτω από αυτές τις συνθήκες μπόρεσε να δώσει αξιόλογα αποτελέσματα. Η διαρκής εμπόλεμη κατάσταση δεν εμπόδισε την ανάπτυξη ειρηνικών σχέσεων ή εμπορικών και πολιτιστικών ανταλλαγών και μάλιστα ορισμένες φορές συνέχιζαν οι σχέσεις φιλίας

και συνδιαλλαγής ακόμα σε περιόδους κατά τις οποίες βρίσκονταν σε εξέλιξη οι εχθροπραξίες.

Πέρα από τις εμπορικές συναλλαγές, το σπουδαιότερο επίτευγμα αυτής της επαφής θεωρείται η μεταβίβαση της ελληνικής σκέψης στην αραβική παράδοση. Στη διαδικασία αυτή σημαντική ήταν η συμβολή του Χριστιανισμού, στον οποίο οι ελληνικές ρίζες ήταν βαθιές. Η διάχυση του χριστιανικού - βυζαντινού πολιτισμού, του οποίου το υψηλό επίπεδο αναγνώριζαν οι Άραβες, αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό για την ιστορία του ισλαμικού κόσμου. Από τον 9^ο μέχρι τον 11^ο αιώνα εισχώρησαν στον ισλαμικό πολιτισμό και απορροφήθηκαν σπουδαία στοιχεία της βυζαντινής πνευματικής κληρονομιάς, διαμέσου μιας μεγάλης μεταφραστικής δραστηριότητας αρχαίων ελληνικών και ελληνιστικών συγγραμμάτων στα αραβικά.

Τέλος, δείγματα των προσπαθειών για προσέγγιση των δύο θρησκειών και των λαών που τις ασπάζονται, αποτελούν το ενδιαφέρον του Φωτίου για τους χριστιανούς της Ανατολής, καθώς και η αλληλογραφία του πατριάρχη Νικολάου του Μυστικού με το χαλίφη της Βαγδάτης, στην οποία εξάιρονται τα σημεία των ιερών κειμένων των δύο θρησκειών τα οποία μιλούν για κατανόηση και καλή συμπεριφορά προς το συνάνθρωπο (Ιστορία της Ορθοδοξίας, τόμ. 3).

Συμπεράσματα

- Βασιζόμενοι στα παραπάνω δεδομένα, μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός επηρέασε βαθιά τη δομή και το χαρακτήρα του Βυζαντίου. Μέσα στα νέα πολιτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια που δημιουργήθηκαν κάτω από την επίδραση του ευαγγελικού λόγου, ενώθηκαν ο ελληνικός πολιτισμός με τη ρωμαϊκή παράδοση και έδωσαν αυτό που σήμερα ονομάζουμε Βυζαντινό πολιτισμό.
- Ο Χριστιανισμός συνέβαλε καθοριστικά ώστε το Βυζάντιο να παρακάμψει τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι ανατολικοί λαοί, να τους προσεγγίσει πολιτισμικά και να εξασφαλίσει χωρίς ιδιαίτερες δαπάνες και απώλειες την ομαλή συνύπαρξη των ανομοιογενών πολιτισμικά πληθυσμών τους.
- Τέλος μπορούμε να πούμε ότι η συνύπαρξη και συνεργασία πληθυσμών με διαφορετικά θρησκευόμενα στα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου, δείχνει ότι η θρησκεία – με την ευρύτερη έννοια - μπορεί να λειτουργήσει θετικά και

εποικοδομητικά, όταν αποφεύγει τις ακρότητες και το φανατισμό και αντιλαμβάνεται την παρουσία της στον κόσμο όχι μόνο «προς δόξαν Θεού» αλλά και ως «αγάπη και μέριμνα προς τον πλησίον», πέρα από πολιτικές σκοπιμότητες, προσωπικές φιλοδοξίες ή προσδοκίες ακριβοδίκαιης ανταπόδοσης.

Μανώλης Τζιράκης
Θεολόγος

Λασιθί – Ιανουάριος 2013

B I B Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

1. Αρβελέρ Ελένη (1997). *Μοντερνισμός και Βυζάντιο*. Αθήνα : Ίδρυμα Γουλιανδρή – Χόρν.
2. Beck Hans-Georg. (1992). *Η Βυζαντινή Χιλιετία*. (Δημοσθένης Κούρτοβικ Μετάφρ.). (Β΄ Έκδοση). Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
3. Γάσπαρης Χ. – Νικολούδης Ν. – Πέννα Β. (1999). *Ελληνική Ιστορία, Τόμ. Β΄ – Βυζάντιο και Ελληνισμός*. Πάτρα : Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
4. Γλύκατζη – Αρβελέρ Ελένη. (2009). *Γιατί το Βυζάντιο* (12^η έκδοση). Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα.
5. Ιστορία της Ορθοδοξίας, τόμ. 3, Αθήνα : Εκδ. Road.
6. «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*». (1973), τόμ. Ζ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
7. Καραγιαννόπουλος Ε. Ιωάννης. (1996). *Η Βυζαντινή ιστορία από τις πηγές*. (Β΄ Έκδοση). Θεσσαλονίκη : Βάνιας.
8. Mango Cyril. (1990). *Βυζάντιο, η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*. (Δημήτρης Τσουγκαράκης, Μετάφρ.). (Β΄ Έκδοση). Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
9. Ostrogorsky Gerorg. (1963). «*Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*», Αθήνα : Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος.
10. Παπαρρηγόπουλος Κ. (2009-2010). «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*». τόμ. 8, Αθήνα : National Geographic – Τέσσερα Πι Ειδικές Εκδόσεις Α.Ε.
11. Σαββίδης Γ. Κ. Αλέξης. (1996). *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*. Αθήνα : Δόμος.

12. Χαραλαμπίκης Παντελής. (2011). Παυλικιανισμός και Βογομιλισμός: Θρησκευτικές αιρέσεις και λαϊκά κινήματα. *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, τεύχος Δεκέμβριος 2011, 49-84.
13. Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνη. (1996). *Βυζαντινή Ιστορία*. τόμ. Α' 324-610 (Β' Έκδοση). Θεσσαλονίκη : Βάνιας.